

XVIII столетия. Вып. 2. Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 1880. 373 с.

22. Юзбаши. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург: Типограф. Акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. Т. XLI: Эрдан–Яйценошение. С. 327.

ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.: ЗМІНИ НАУКОВИХ ОБРАЗІВ

Шандра Ірина

The article deals with representative organizations of industrialists and traders that started to appear on Ukrainian territory in the second half of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century in order to represent interests of commercial and industrial groups in organs of state power. The author reviews various images of representative organizations formed in scientific works of the periods of Russian Empire, the Soviet State and of the current term; the author raises the issue of a contemporary image organizations of this kind have in public opinion.

Key words: *representative organizations of industrialists and traders, congresses of mining industry, historiography.*

Роль і значення представницьких організацій підприємців в історії пореформеної доби суттєво різняться в оцінках як сучасників, так і авторів подальших наукових досліджень. Як писав видатний учений Д. І. Менделєєв, «предмет цей [представницькі об'єднання торгово-промислового стану] багатогранний, спірний, і говорити про нього слід спеціально й докладно» [16, 14]. З часу виникнення представницьких структур підприємців (з'їзди, товариства, дорадчі контори, союзи, торгово-промислові палати тощо) з кінця XIX ст. і до сьогодні науковці, публіцисти й журналісти – кожен по-своєму – показували це явище. Власні переконання й характер особистої діяльності авторів, а також особливості різних історичних епох, часто відволікали науковців від об'єктивності і додавали численних суб'єктивних моментів до висвітлення об'єкта дослідження. Більше того, на кожному з етапів розвитку (імперський, радянський, сучасний) історична наука різні напрями діяльності цих об'єднань визначала за пріоритетні, а звідси й відмінність у трактуванні самого поняття «представницькі організації підприємців».

Сучасники характеризували представницькі організації як унікальний приклад самоорганізації представників капіталу, віддавали належне їхньому вмінню відстоювати власні інтереси – «вони [організації] проявляють при цьому такий ступінь згуртованості, європейської

організованості, якої в нас не звикли чекати від промисловців» [8, 324]. Рукопис В. Шнейдера «О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности» (1884) присвячений історії корпоративного представництва від доби Середньовіччя до сучасних авторіві торгово-промислових палат країн Західної Європи. Автор підкреслював зацікавленість влади у формуванні структур офіційного представництва інтересів капіталу, що було обумовлено ускладненням господарства країн у капіталістичну добу [29]. Такий же погляд на представницькі структури знаходимо і в огляді Міністерства державних маєностей за 80–90-і рр. ХІХ ст.: «Користь від з'їздів безсумнівна: гірничопромисловці знайомляться на них між собою, обмінюються думками й з'ясовують взаємно власні потреби; уряд же отримує можливість дізнаватися про ці потреби від самих зацікавлених осіб» [17, 169].

З розвитком форм приватного представництва буржуазії з'являються наукові праці, де їм приділено головну увагу як, наприклад, роботи професора П. І. Фоміна, присвячені З'їздам гірничопромисловців Півдня Росії. Свій «Краткий очерк истории Съездов горнопромышленников Юга России» (1908) він побудував відповідно до основних напрямів діяльності цього представницького союзу. Це ювілейне видання, приурочене до ХХХ з'їзду гірничопромисловців (1906), стало певним звітом про результати роботи об'єднання.

Як і в цілому, явище «представництва», З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії отримали неоднозначну оцінку. «Русские ведомости» писали: «Такий союз у нас, як і всюди у світі, перш за все, переслідує свої комерційні цілі. З цієї тези випливають усі й позитивні, і негативні сторони його роботи» [18, 46–58]. Погляди сучасників поляризувалися, відбиваючи, перш за все, уподобання самого автора. Представники середнього капіталу діяльність цієї представницької організації характеризували як «найсумніший факт цього російського парламентаризму, де маса є завжди страждальною заради наживи кількох одиниць» [6, 8]. А за оцінкою гірничого інженера, члена Гірничої ради, А. П. Кеппена питання, що розглядалися на з'їздах, мали «найбільш сприятливий вплив на розвиток вуглепромисловості в Донецькому басейні» [10, 8]. Самі гірничопромисловці так оцінили свою роль в економічному житті країни у виданні до тридцятирічного ювілею корпорації: «За час своєї діяльності Рада З'їздів набула досить важливого значення не лише для південної гірничопромисловості, але й для всього промислового життя імперії» [21, 11].

Загалом у дослідженнях імперського часу відбувався поступовий перехід у висвітленні представницьких організацій від «дорадчих структур» (як елемент у структурі державного апарату управління) до «представницьких органів» (як елемент соціальної самоорганізації). Фундаментальні дослідження, аналітичні статті й звичайні огляди щодо

роботи представницьких союзів підприємців цього періоду мають високий ступінь інформативності, емоційності, містять численні оціночні судження. Дехто з авторів сам долучався до роботи представницьких зібрань, а отже, викладаючи свої думки на папері, дослідники шукали відповіді на практичні питання щодо підвищення ефективності представництва.

Уже на початковому етапі утвердження більшовицької влади в опублікованих роботах представницькі організації отримують оцінку в дусі нової епохи (книги Р. Арського, Л. Лібермана й Н. Гарві): представницькі організації подані як «рентовитискувачі», а останній із згаданих авторів у назві своєї роботи одразу розставив усі крапки над «і» – «Капитал против труда (Союзы предпринимателей, их тактика и приемы борьбы)» (1919) [1; 5; 13]. Дослідження цього часу починалися епіграфом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», період лютий–жовтень 1917 р. визначено як боротьба буржуазії за «збереження економічного владарювання», а стан підприємницьких організацій – як «смертельна наляканість від власного уряду та тремтіння перед революцією» [3; 4; 19].

Співзвучна новому часу монографія Г. Циперовича «Международные монополии: картели, тресты и концерны» (1929), а головна увага дослідника зосереджена на питаннях боротьби великого капіталу з робітничим рухом та відтоком фінансових коштів за кордон [22]. Визначення рівня впливовості представницьких організацій було суттєво відмінним у працях різних авторів. Так, у роботі Л. Є. Шепелева підкреслюється, що З'їзди промисловців були єдиним органом, за яким уряд визнавав представництво інтересів промисловців [26, 164]. На відміну від попередньої тези, Я. І. Лівшин вважав, що З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії як представницька організація великого капіталу не мали визначального впливу на економічну політику уряду [14, 96].

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в СРСР спостерігається певне підвищення зацікавленості професійних істориків торгово-промисловою тематикою пореформеного періоду, громадськими об'єднаннями та суспільними силами імперської доби. У ці роки вийшли фундаментальні дослідження О. М. Боханова, О. Д. Степанського, В. В. Шелохаєва, що розкривають різні аспекти історії буржуазії та її представницьких структур [2; 20; 24]. У роботі О. Д. Степанського «Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков» (1982) розширено поняття «економічні організації буржуазії та поміщиків» за рахунок сільськогосподарських товариств, які аналізуються поряд із торгово-промисловими об'єднаннями. Обидві категорії автор визначає як «легальні громадські організації» та характеризує їхнє місце в соціально-економічному й культурному житті Російської імперії.

Окремо виділимо роботу М. М. Шумілова, в якій автор уперше в радянській історіографії на основі великого масиву архівних джерел

аналізує реорганізацію пореформеної представницької системи підприємців за зразком європейських торгово-промислових палат [30]. Цей процес автор показує як взаємодію (або скоріше взаємостимування) влади й капіталу, бажання обох сил як мінімум зберегти паритет, водночас утримавши свої позиції та набувши нових важелів впливу.

У більшості досліджень радянського часу представницькі об'єднання характеризуються з позиції «підґрунтя монополістичних утворень» та «форми стримування й боротьби з робітничим рухом». «Шкурно зацікавлений буржуазний парламент», – таким було поширене визначення загальноімперських З'їздів представників промисловості й торгівлі [25, 107]. Представницьким організаціям давались непривабливі визначення на зразок «прямих ставлеників іноземної фінансової буржуазії» [9, 67].

Підходи сучасних українських учених до проблеми представницьких організацій підприємців відзначаються різноманітністю й строкатістю як за виділеними авторами аспектами для досліджень, територією охоплення, так і самими методологічними принципами, баченням ролі й значення «представництва інтересів капіталу» у загальній системі взаємовпливу суспільства й держави.

Монографія В. В. Крутікова «Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період» (1992) стала підсумком усього наукового шляху дослідника у вивченні представництва торгово-промислових інтересів у Російській імперії. Книга написана на основі широкого використання матеріалів роботи представницьких союзів буржуазії та їхніх друкованих органів, окрему главу автор присвячує виникненню і становленню представницької організації гірничопромислової буржуазії Південного економічного району [12]. Системний підхід до висвітлення громадського об'єднання аграріїв властивий монографії В. Колесник «Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918)» (2007) [11]. Автор розкриває історію створення цього сільськогосподарського товариства, подає аналіз його структурних підрозділів (дослідні установи, бюро кваліфікації посівного насіння, сільськогосподарська хімічна лабораторія, меліоративне бюро, галузеві відділи та інші структури). Як один із аспектів своєї праці «Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.» (2003) представницьке об'єднання судновласників розглядає О. Б. Шляхов [28]. Автор подає Всеросійські з'їзди судновласників та їх регіональне відділення – З'їзди судновласників Чорноморсько-Азовського району – як прояв консолідації судновласників. Останні мали міцні зв'язки з біржовими комітетами чорноморських портів та одеським комітетом торгівлі й мануфактур, що простежувалося за їхнім складом учасників та частим співпадінням порушених клопотань. Статті О. М. Доніка, В. А. Манжосова та О. Б. Шляхова додають цілісності в

загальне розуміння сутності представництва та окремих організацій підприємців [7; 15; 27].

Розвиток сучасної історичної науки в контексті новітніх соціологічних і політологічних теорій дозволяє характеризувати представницькі союзи з точки зору «груп інтересів» і «груп тиску», дає можливість розглядати представницькі структури як один із механізмів формування відповідальності державної влади перед суспільством [23].

Отже, розуміння представницьких організацій підприємців в історичній науці було мінливим, як і ставлення до самих понять «представництва» та «підприємництва». У більшості досліджень радянського часу ці теми отримали викривлене висвітлення, як і наслідувана в цей час форма підприємницького представництва – торгово-промислові палати. Ідея реформувати представницьку систему за зразком європейських торгово-промислових палат виникла ще у 80-х рр. XIX ст., були спроби їх запровадити в 1917 р., але хід історії виявився невтішним для капіталістичного ладу. Залишивши по суті тільки назву і форму, уже 1921 р. було створено Північно-Західну обласну торгову палату, у 1972 р. на основі відділення Всесоюзної палати було організовано Торгово-промислову палату УРСР. Із здобуттям Україною незалежності було утворено Торгово-промислову палату України (1997), яка на нинішньому етапі через свої регіональні відділення здійснює представництво і захист інтересів підприємців.

У сучасному українському суспільстві образ представницьких організацій підприємців не менш строкатий, ніж висвітлення цієї теми в науковій літературі. Часто такі об'єднання асоціюються виключно з іміджем конкретних підприємців, їхньою політичною чи меценатською діяльністю. Навіть серед економістів можна зустріти думку, що сучасні торгово-промислові палати – то є рудимент радянського часу, який стримує підприємницьку ініціативу. За своєю внутрішньою сутністю торгово-промислові палати є саме європейською тенденцією представництва, яку з об'єктивно-історичних причин не вдалося реалізувати на початку XX ст. Подолання певних ознак замкненості сучасних українських торгово-промислових палат, їхнє реформування відповідно до новітніх тенденцій світового економічного розвитку є актуальним завданням і для економістів-теоретиків, і для підприємців-практиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арский Р. Донецкий бассейн. Москва: Б. и., 1918. 47 с.
2. Боханов А. Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал (конец XIX в. – 1914 г.). Москва: Наука, 1984. 152 с.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Б. м.: Червоний шлях, 1925. 52 с.

4. Владимиров А. Буржуазия между двумя революциями. *Проблемы марксизма*. 1931. № 8–9. С. 136–160.
5. Гарви Н. Капитал против труда (Союзы предпринимателей, их тактика и приемы борьбы). Харьков: Тип. «Ренессанс», 1919. 111 с.
6. Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: в 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург. Тип. И. Н. Скороходова, 1888. 225 с.
7. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. ХVІІ. С. 52–69.
8. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года. Общественное движение в России в начале ХХ-го века. Кн. 2. Т. 1. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Обществ. польза», 1911. С. 313–348.
9. История технического развития угольной промышленности Донбасса: в 2 т. Т. 1. Киев: Наук. думка, 1969. 654 с.
10. Кеппен А. Горная и соляная промышленность. Историко-статистический обзор промышленности России. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1883. С. 1–164.
11. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): Історичний нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
12. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. 172 с.
13. Либерман Л. В угольном царстве. Очерк условий труда и развития промышленности в Донецком бассейне. Петроград: Книгоиздательство «Сотрудничество», 1918. 132 с.
14. Лившин Я. И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце ХІХ – начале ХХ вв. *История СССР*. 1959. № 2. С. 95–117.
15. Манжосов В. А. Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917–1919 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 77–86.
16. Менделеев Д. Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца. *Северный вестник*. 1888. № 12. С. 1–26.
17. Обзор деятельности министерства государственных имуществ (ныне министерство земледелия и государственных имуществ) в царствовании императора Александра III (1881–1894 гг.). Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1901. 295 с.
18. Печать о съездах горнопромышленников южной России. *Горно-завод. листок*. 1900. № 24. С. 4657–4659.

19. Рейхардт В. Русская буржуазия в борьбе за сохранение экономического господства. *Красная летопись*. 1930. № 1. С. 5–46.
20. Степанский А. Д. Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков. Москва: Тип. Главархива СССР, 1982. 92 с.
21. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. 173 с.
22. Цыперович Г. Международные монополии: картели, тресты и концерны. Москва: Гос. изд-во, 1929. 259 с.
23. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія. Харків: Майдан, 2016. 316 с.
24. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии (1907–1914 гг.). Москва: Наука, 1991. 232 с.
25. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1987. 272 с.
26. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Ленинград: Наука, 1981. 275 с.
27. Шляхов О. Б. «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії). *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 39–57.
28. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 366 с.
29. Шнейдер В. О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности. Санкт-Петербург: Тип. А. Каспари, 1884. 70 с.
30. Шумилов М. М. Проекты реформы представительных торгово-промышленных организаций России в конце XIX – начале XX в. *Исторические записки*. 1990. Т. 118. С. 292–312.

ІСТОРІЯ ДВОРЯН: МІЖ ПАМ'ЯТТЮ ТА БЕЗПАМ'ЯТСТВОМ

Темірова Надія

The present paper sheds light upon the memory dimension on nobility. The core milestones in scholarly research on its role and place in society has been another subject of discussion. The first wave of academic interest towards the role of nobility dates back to the beginning of the twentieth century, when a heated discussion on the perspectives for the Russian nobility was unfolding in the Russian society. Disappearance of representatives of this layer of society was conditioned upon Bolsheviki having come to power. As the result, they